

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон, Бухоро ва Хивада шаклланган Жадидлар ҳаракати — миллатнинг маърифат ва тараккиёт йўлидаги илгор ижтимоий-сиёсий ва маданий ислохот ҳаракатларидан бири бўлди. Бу ҳаракатнинг асосий мақсади халқнинг кўзини очиш, илм-маърифатни тарқатиш, замонавий фан ва технологияни жорий этиш, замон талабига жавоб берадиган янги мактаб ва таълим тизимини ташкил қилиш эди. Жадидлар ҳаракати ўз давридаги қатор ақлли ва жасур зиёлиларни бирлаштирди: Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдураўф Фитрат ва бошқалар. Улар миллий уйғониш ғоясини ёйиб, асрлар давомида диний никоб остида қолган жаҳолат ва илгарилашга тўсик бўлган ҳолатларни қескин танқид қилдилар.

Жадидларнинг илгор роли

Жадидлар ўз даври учун жуда илгор фикрларни илгари сурдилар:

1. Янги усул мактаблари — Болаларни савод чиқаришда арабча мадрасавий методларнинг ўрнига туркий тилда ва замонавий фанлар асосида ўқитиш.
2. Матбуот ва адабиёт — Газета-журналлар ("Тараккий", "Шўро", "Самарқанд") орқали халқни сиёсий ва маданий масалаларда ҳабардор қилиш.
3. Миллий ўзликни англаш — Миллатнинг асрий қуллик ва маданий қолоқликдан чиқиши учун миллий гуруҳ ва ватанпарварлик ҳиссини уйғотиш.
4. Ижтимоий ислохотлар — Қиз болалар таълими, аёллар ҳуқуқларини қенгайтириш,

иктисодий мустақилликка интилиш.

Реакцион сохта муллаларнинг қаршилиги

Жадидларнинг бу илгор ишларига, айниқса, мафкуравий тўсик бўлган реакцион, манфаатпараст ва фосик муллалар каттик қарши чиқдилар. Улар:

- Янги усул мактабларини "динга хилоф" деб эълон қилдилар.
- Жадидларни "куфрда айблаш", "диндан чиқиш" каби огир тухматлар билан халқ кўзидан туширишга ҳаракат қилдилар.
- Илм-фан ва тараккиётни "динни бузади" деган сохта фатволар орқали йўққа чиқаришга уриндилар.
- Муллаларга кўр-кўрона сизини талаб қилиб, уларнинг сўзини Аллохнинг ҳукми каби қабул қилишга мажбур қилдилар.

Бундай қаршиликлар ортида кўпинча шахсий манфаат, мулк ва обрўни йўқотишдан қўрқиш, халқнинг онгини назорат қилиш истаги ётарди.

Жадидлар жасорати ва "редиска"ларни қош этишлари

Жадид зиёлилар бу ҳолатга қарши маърифат асарлари, публицистик мақолалар ва сахна асарлари ёрдамида халқни огохлантирдилар. Масалан:

- Бехбудийнинг "Падарқуш" асарида жаҳолат ва муллаларнинг сохта тақводорлиги очик танқид қилинади.
- Авлонийнинг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" асарида илмсизлик ва бидъатнинг ёмон оқибатлари баён этилади.
- Фитратнинг мақолаларида тараккиёт йўлидаги энг катта тўсик сифатида "мустабид муллалар" кўрсатилади.

Хуллас

Жадидлар ҳаракати миллатнинг маънавий уйғонишида бекиёс роль ўйнади. Улар реакцион, фосик муллаларнинг асрлар давомида халқни жаҳолатда ушлаб туриш сиёсатини қош қилдилар ва муллаларга кўр-кўрона сизинишдан қайтардилар. Бу ҳаракатнинг жасорати, илмий ва маърифий фаолияти — Ўрта Осиё халқларининг замонавий тараккиёт йўлига қадам қўйиши учун пойдевор бўлди.

Агар бу ҳаракатга қарши туриш ўрнига, уни қўллаб-қувватлаш кенг қамровли бўлганида, миллат тараккиёти анча илгарилаган бўлар эди.

Исмоилбек Гаспринский — Жадидчилик ҳаракатининг отаси ва Туркий дунё маърифатчиси

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркий дунёда маърифат ва ислохот гоёларини амалда ҳаётга татбиқ этган буюк зиёлилардан бири — Исмоилбек Гаспринский (1851–1914) эди. У бутун туркий халқларнинг маънавий уйғониши, замонавий таълим тизимига ўтиш ва миллий матбуотни ривожлантиришда бекиёс хизмат қилди.

"Дунёдаги туркийлар бир-бирини тушунмай туриб, тараккиётга эриша олмайди" деган шиори ва "Дилда, тилда, фикрда бирлик" гояси унинг бутун умри ва фаолиятининг асосий йўналиши бўлди.

Маълумоти ва дунёқараши

Исмоилбек Кримда тугилди, ёшлигидан рус ва гарбий таълим тизими билан танишди. Петербург ва Парижда таҳсил олиб, Европа маданияти ва илмининг ютуқларини кўздан кечирди. Шу билан бирга, ўз халқи ва мусулмон жамоаларининг қолоқ, қуллик ва жаҳолат ботқоғида эканини англаб, уларни замон талабига мос равишда уйғотиш зарурлигини тўла ҳис қилди.

Маърифатчилик ва янги усул мактаблари

Исмоилбек Гаспринскийнинг энг катта хизматларидан бири — янги усул (усули жаҳид) мактабларини ташкил этиш ва уларни кенг тарқатишдир.

- У арабча матнларни ёдлатишга асосланган эски мадрасавий усул ўрнига, туркий тилда, фанлар бўйича босқичма-босқич ўқитиш тизимини жорий этди.
- Мактабларда арифметика, тарих, география, жугрофия, табиатшунослик каби дунёвий фанлар ўқитилди.
- Кримдан тортиб Туркистон, Кавказ ва Волгабўйига янги усул мактаблари очилишида илҳом манбаи бўлди.

Матбуот ва "Таржимон" газетаси

1883 йилда Исмоилбек "Таржимон" номли газета чиқара бошлади. У:

- Туркий дунёда илк замонавий оммавий ахборот воситаси сифатида хизмат қилди.
- Туркий тилларда умумий адабий услуб шаклланишига йўл очди.
- Мусулмон халқларига жаҳон сиёсий ҳаёти, фан ва маданиятидан хабар берди.
- Туркий миллатлар ўртасида бирлик, ҳамжихатлик гояларини тарғиб қилди.

Туркий дунё бирлиги гояси

Гаспринскийнинг "Дилда, тилда, фикрда бирлик" шиори туркий халқлар орасида:

1. Дил бирлиги — умумий миллий ҳис ва биродарлик туйғусини мустаҳкамлаш.
 2. Тил бирлиги — барча туркий халқлар тушуна оладиган адабий тил яратиш.
 3. Фикр бирлиги — умумий тараккиёт, маърифат ва озодлик мақсадларига интилиш.
- Бу гоя кейинчалик Жаҳидчилик ҳаракатининг мафкуравий асосига айланди.

Фосик ва реакцион доираларга қарши маърифатий кураш

Муаллиф:

12.08.2025 09:52 -

Исмоилбек Гаспринский:

- Миллатнинг таракқиётига тўсик бўлган реакция, шахсий манфаатдор ва илмсиз мулаларнинг ноқонуний ҳукм ва фатволарини фожия қилди.

- Мусулмон жамиятларида илм ва фанга қарши қурашган қарашлардан халқни ҳабардор қилди.

- Ҳақиқий дин — илм ва маърифат билан уйғун бўлиши лозимлигини таъкидлади.

Исмоилбек Гаспринский нафакат Қрим, балки бутун Туркий дунё маърифатчилари учун илҳом манбаи бўлди. Унинг гоёлари ва ишлари Жади́дчи́лик ҳаракатининг пойдеворини қурди.

Унинг фаолияти туфайли:

- Туркий халқларда замонавий таълим тизими шаклланди.

- Миллий матбуот ривожланди.

- Туркий халқлар ўртасида маънавий уйғониш жараёни бошланди.

Гаспринскийнинг мероси бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас — унинг "Дилда, тилда, фикрда бирлик" шиори туркий миллатларнинг умумий маънавий байроғи бўлиб қолмоқда.

Рус империяси сиёсати, "Москва – учинчи Рим" мафқураси ва жади́дчи́ликка қарши тухматлар

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда юзага келган Жади́длар ҳаракати халқнинг маънавий уйғониши, миллий ўзлиқни англаши ва замонавий таракқиётга қадам қўйиши учун улкан қадам бўлди. Бироқ бу ҳаракат Россия империяси сиёсатчилари ва мафқурачилари учун ҳавфли қўринди. Чунки уйғонган, саводли ва миллий ҳис-туйғуга эга Туркистон халқлари мустамлака сиёсатини рад этиши ва озодликка интилиши мумкин эди.

"Москва – учинчи Рим" гоёси ва Туркистон сиёсати

Рус православ сиёсий мафқурасида шаклланган "Москва – учинчи Рим" гоёсига қўра:

1. Москва ўзини Рим ва Византиянинг меросхўри, православ ва салоҳиятли христиан дунёсининг маркази сифатида қўрар эди.

2. Бутун қўшни халқлар — айниқса мусулмон ва туркий жамиятлар — "миссионерлик ва маданий сингдириш" орқали руслаштирилиши ва православлаштирилиши керак, деган қараш мавжуд эди.

3. Туркистонда миллий уйғониш ва маданий мустақиллик гоёларини тарқатган жади́длар бу мафкура учун тўғридан-тўғри ҳавф ҳисобланди.

Жади́дчи́ликка қарши тухматлар ва бўхтонлар

Россия империясининг мафқуравий ва маъмурий тузилмалари жади́дларнинг таъсирини пасайтиш учун бир қатор сиёсий ва идеологик услубларни ишлатдилар:

- "Жади́длар — инглизлар лойихаси" деган тухмат:

Туркистондаги уйғониш ҳаракатини Британиянинг "Буюк ўйин" сиёсати билан боғлаб, гўё жади́длар Англиянинг сиёсий агенти сифатида фаолият юритяпти, деган бўхтон тарқатилди. (Бугун ҳам ҳақ сўзни айтиб чиққанларни АҚШ манфаатига хизмат қилаяпти,

деган гапга ўхшаш)

- "Динга ҳилоф" айбловлари:

Рус маъмурлари айрим реакция (сарой) муллалар орқали жадидларни "куфрга кирган", "шариатга ҳилоф" деб кўрсатишга уринишди. Бу орқали уларнинг халқ орасидаги образини йўқотиш мақсад қилинди.

- Матбуот ва мактабларни ёпиш:

Жадидлар очган янги усул мактаблари "сиёсий ҳавфли" деб баҳоланиб, айрим жойларда ёпилди. Газета-журналлар цензурага олинди, айримлари бутунлай тугатилди.

- Миллий ҳаракатларни "бўлиб ташлаш" сиёсати:

Жадидлар сафида турли этник ва маданий гуруҳлар ўртасида ишончсизлик уруғини сочиш, уларни бир-бирига қарши қўйиш амалиёти йўлга қўйилди.

Нега уйғонган Туркистон Россияга керак эмас эди

Россия империяси мустамлака сиёсатининг асосий мақсади — иқтисодий манфаат ва сиёсий назорат эди:

- Саводли, миллий онги уйғонган халқ мустамлакачиликка рози бўлмаслиги аниқ эди.
- Жадидлар қўлга киритган матбуот, мактаб ва маданий ҳаракатлар миллий бирлик ва озодлик гояларини мустаҳкамлай бошлаган эди.
- Уйғонган Туркистон қўшни мусулмон ва туркий халқлар билан бирлашиш эҳтимоли Россия учун катта геосиёсий ҳавф тугдирарди.

Сиёсий айбловлар мероси ва ҳозирги давр

Ажабки, жадидларга қарши ўша пайтдаги сиёсий тухматлар ва бўхтонлар айрим доираларда ҳалигача яшаб келмоқда:

- Айрим доиралар жадидларни "миллатчи" ёки "ғарбга мойил" деб кўрсатишга ҳаракат қилади.
- Ханузгача айрим реакция диний гуруҳлар уларни "дин душмани" сифатида талкин қилади.
- Бу қарашлар илмий асосга эга бўлмаса-да, улар мустамлакачилик мафқураси қолдиги сифатида яшаб келмоқда.

Жадидлар ҳаракати — Туркистоннинг маънавий ва миллий уйғониш тарихи, шу билан бирга, мустамлакачилик ва мафкуравий тўқнашувлар майдонидир. Россия империяси учун уйғонган, мустиқ фикрлайдиган Туркистон ҳавфли эди, шунинг учун улар "Москва — учинчи Рим" мафқураси доирасида турли тухматлар ва бўхтонлар орқали жадидларни йўқ қилишга интилишди.

Бирок тарих шундан далолат берадики, жадидлар гоёси ва мероси туркий халқлар маънавий озодлиги йўлида ҳал қилувчи қадам бўлиб қолди ва ҳеч қандай сиёсий бўхтон уни йўқ қила олмади, инша Аллох.

Абу Муслим

Жадидлар харакати: Миллат маърифатини уйготган илгор харакат ва унга каршиликлар

Муаллиф:

12.08.2025 09:52 -

(Тарих илми сайтининг бош мухаррири, профессор)